

TÜRKLÜK
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
16

Kurucusu:
Hakkı Dursun YILDIZ

Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

İstanbul, Güz 2004

X-XIII. YÜZYILLAR ARASINDA
AŞAĞI MEZOPOTAMYA HAVZASINDA
ZİRAİ VE TİCARİ FAALİYET

ADNAN ESKİKURT

Fırat ile Dicle nehirleri arasında kuzeybatı-güneydoğu istikametinde uzanan kesim, literatürde yakın çevresi ile beraber *Mezopotamya* (Grekçe: iki nehrin arası) ve *Beyne'n-Nehreyn* (Arapça: iki nehir arası) adlarıyla tanınmıştır. Ortaçağ İslâm coğrafya eserlerinde, muhtemelen farklı tabii özellikleri sebebiyle, Yukarı Mezopotamya *el-Cezîre*, Aşağı Mezopotamya ise *Irak* adlarıyla iki farklı şekilde adlandırılmıştır. İslâm fetihlerinden itibaren Irak için *el-Sevad* (kara) adı da kullanılmaya başlanmıştır.¹ Aşağı Mezopotamya havzası, Eski Dünya karaları arasındaki avantajlı konumu yanında ziraî ve ticarî potansiyeli sebebiyle Eskiçağ'ın sonlarından itibaren bir iktisadî merkez haline gelmiştir. Bu yüzden de bölge, medenî gelişme sürecinin önemli safhalarına şahitlik eden eserler açısından oldukça zengindir. Hudud tanımlamaları dikkate alındığında, Aşağı Mezopotamya yaklaşık olarak 'Anâ-Tekrit-Dakuk hattından Basra Körfezi'ne kadar uzanır. Kuzeydoğudan Zağros silsilesinin bazı kolları ve Huzistan, batıdan Suriye çölü ve güneyden de Arabistan çölleri ile çevrelenir.²

¹ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarına Göre Irak" [=Küçükbaşçı], *TDV İslâm Ansiklopedisi* [=DİA], XIX, İstanbul 1999, 85-86.

² Zekeriya b. Mahmud el-Kazvinî, *Âsârü'l-bilâd*, Beyrut 1960, 351; İzzeddin ibn Şeddâd, *el-A'lâkü'l-hatîre*, III/II, Dımaşk 1978, 4; Ramazan Şeşen, "el-Cezire", *DİA*, VII, İstanbul 1993, 509; Şemseddin Sâmî, "el-Cezîre", *Kâmusü'l-A'lâm*, III, İstanbul 1308, 1803; M. Canard, "al-Djazira" *The Encyclopaedia of Islam* [=EI²], II, Leiden 1965, 523-524; M. Hartmann, "Irak", *İslam Ansiklopedisi*. [=IA], V/II.

Havza, VII. yüzyılın ilk çeyreğinde İslâm fetih hareketlerine sahne olmuş ve Sâsânîler karşısındaki Nihâvend galibiyetine (642 yılı) kadar mücadeleler devam etmiştir. 661 yılında Emevî Devleti'nin kurulmasıyla muharebelerin yol açtığı sorunları ortadan kaldırmak ve iktisadî hayatı canlandırmak hedeflenmiş, ancak valilerin idaresi sırasında siyasî istikrarın birçok defa kesintiye uğraması ticareti aksatmış ve iktisadî faaliyetler sınırlı kalmıştır.³ 750 yılında Abbasiler'in iktidarı ile birlikte Bağdad'ın idarî ağırlık merkezi olması havzada tabîî muhitin sunduğu imkânların daha iyi değerlendirilmesine zemin hazırlamıştır.⁴ Meselâ, Dicle ve Fırat ile irtibatlı sulama kanalları sayesinde ziraat ve ulaşımda yaşanan gelişmeler akarsu kıyıları boyunca kurulu bulunan yerleşim birimlerinde olumlu tesirler meydana getirmiştir. Böylece, çeşitli tarım ürünleri ile yerli-yabancı türlü ticarî emtianın halka arz edildiği çarşı ve pazarları ile dikkati çeken Bağdad, Kûfe, Vasıt ve Basra gibi mühim merkezler ortaya çıkmıştır. Medreseler, ibadethâneler, hanlar ve hamamlar gibi umuma ait hizmet müesseseleriyle çevrili bu merkezler sebebiyle iktisadî hayata daimî bir canlılık hâkim olur. Mamafih, Halife Harunürreşid'in ölümü (809 yılı) ardından iç mücadelelerle Abbasîler'in güç kaybetmesi, X. yüzyıldan itibaren mühim iç ve dış meselelere yol açmıştır.⁵ Özellikle Moğol istilâsı sırasında yaşananların, yerleşik nüfus ve iktisadî faaliyetler üzerindeki menfî tesirleri oldukça mühimdir. Meselâ, kanallardaki siltasyon hızlanmış ve ziraat alanlarında olumsuz tesirler meydana gelmiştir. Bu sebeplerle X-XIII. yüzyıllarda cereyan eden iktisadî faaliyetlerin müzâkeresi önem arz etmektedir.

Çalışmamızda ağırlıklı Aşağı Mezopotamya üzerinde durulmakla beraber, mukayeseye imkân vermek için yer yer kuzeydeki kesimin özellikleri de dikkate alınmıştır.

A. Tabîî Özellikleri Bakımından Aşağı Mezopotamya Havzası

Aşağı Mezopotamya'da alçak platolar ve geniş ovalar yer alır. Ova satırları üzerinde görülen münferit tepelerin varlığı bu kesimdeki yegâne farklılıktır. Akarsu mecrâları boyunca alüvyal depolar üzerinde tarıma elverişli

M.E.B, İstanbul 1988, 671; A. Miquel, "Irak", *EI²* III, Leiden 1971, 1251-1252; H. H. Schaefer, "Sawad", *EI²*, IX, Leiden 1997, 87.

³ İmâdüddin Halîl et-Tâlib, "Irak-Tarih", *DİA*, XIX, 88-89.

⁴ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasiler", *DİA*, I, İstanbul 1988, 34, 46-48.

⁵ Abdülazîz ed-Dûrfî, "Bağdad", *DİA*, IV, İstanbul 1991, 429-432.

humuslu, killi topraklar oluşmuştur. Havzada, yer yer jipsli ve tuzlu serilerin meydana getirdiği hafif dalgalı düzlükler ile muhtelif kapalı depresyonlar da görülür. Yükseltinin ve dolayısı ile eğim değerlerinin azalması sebebiyle Şattü'l-Arab civarında senenin büyük kısmında feyezân sularının sebep olduğu bataklık sahalar meydana gelmiştir.⁶

Havzada yaz ayları sıcak-kurak geçmektedir. Ancak, kış mevsimi ile beraber kuzeyde soğuk, güneyde ise ılıman iklim şartları hâkim olmaktadır. Yaz aylarında sıcaklık değerlerinin oldukça yükselmesi sebebiyle yüksek sahalar ve akarsu vadi tabanları haricindeki yerlerde hayat şartları oldukça güçleşir. Bu dönemde yağışların azlığı ve şiddetli buharlaşma bir yandan sulama sorununa sebep olurken, tarım alanlarında da tuzlanmaya yol açmaktadır.⁷ Bu iklim özellikleri bazı tarihî kayıtlarda da izlenebilmektedir.⁸

Kış aylarında yüksek basıncın etkisi ile kuzeybatı sektörlü rüzgârlar etkili olur. Bunlar, Fırat ile Dicle nehirlerinin akış istikametinde vadiler boyunca ilerleyerek kuru soğuklara yol açmaktadırlar.⁹ Bu durum tarihî bir kayıta izlenebilmektedir. Meselâ, 1085 senesi kış sonlarında çıkan fırtınada hurma ve diğer bazı ağaçlar zarar görmüştür.¹⁰ Nisan-Haziran ile Eylül-Kasım arasında etkili olan güneyli rüzgârlar ise kuru ve toz yüklü olup estiklerinde basınç düşerken nisbî nem azalmakta ve tozdan müteşekkil bir sis ortalığı kaplarken sıcaklık da artmaktadır. Ahmet Ardel'e göre; "Suriye, Arabistan, Irak ve İran'da *Simum* yahut *Samum* ve *Samyeli* isimleriyle tanınan bu rüzgârlar mâhiyet itibarı ile Sirokko ile benzer vasıflara hâizdir."¹¹ Mezopotamya genelinde sonbahar ortalarından ilkbahar sonuna kadar yağışlı bir dönem yaşanır. Yıllık yağış değerleri güneyde yaklaşık olarak 100-150 mm.'dir.

6 Necdet Tunçdilek, *Güneybatı Asya* [=Tunçdilek], İstanbul 1968, 6, 27; Sami Öngör, *Ortadoğu (Siyasî ve İktisadî Coğrafya)*, [=Öngör], Ankara 1964, 207-208.

7 Erdoğan Akkan, "Irak", *DİA*, XIX, 84.

8 Ya'kubî, *Kitâbü'l-Büldân* [=Ya'kubî], Leiden 1967, 234-235; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim* [=Makdisî], trc. G. A. Ranking-R. F. Azoo, ed. F. Sezgin, Frankfurt 1989, 201-202; Yakût el-Hamevî, *Kitâb Mu'cemu'l-Buldân* [=Yakût], ed. F. Wüstenfeld, Tahran 1965, IV, 684; Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulûb* [=Kazvinî], trc. G. Le. Strange, Frankfurt 1993, 37, 41, 45-46, 48-49, 53, 104.

9 Bu soğuk karakterli rüzgârlardan biri Şimâl rüzgârıdır ve Eylül-Haziran aylarında etkili olmaktadır.

10 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih* [=İbnü'l-Esîr], X, trc. A. Özaydın, İstanbul, 133.

11 Ahmet Ardel, *Umumî Coğrafya Dersleri I, Klimatoloji*, İstanbul 1960, 228-229.

Ancak, kuzeye doğru bu miktar 500-600 mm.'ye kadar çıkar.¹² Basınç, rüzgârlar, yükselti ve denizlerden uzaklık gibi etkenler yağış miktarının kuzeyden güneye inildikçe azalmasına sebep olmaktadır. Yağışlardaki yıllık farklılıklar da ziraat faaliyetleri olumsuz etkilemektedir. Nitekim, incelenen dönemde uzun süren kurak dönemler ve kıtlık hadiseleri yaşanmıştır. Böyle zorlu yıllarda Bağdad ve Musul gibi önemli yerleşim birimlerinde fiyatların arttığı, halkın büyük sıkıntılar çektiği dönemin bazı eserlerinde anlatılmaktadır.¹³ Öte yandan, ani yağışlar ve kar erimeleri akarsuların yukarı havzalarında feyezânlarla yol açmaktadır. *Tablo-I'*de bunların yerleşim birimlerinde sebep olduğu zararlar görülmektedir. Havzada bazen kar ve dolu yağışları, hatta don olayları da olmaktadır. Bunların tesirlerine ait bazı tarihî kayıtlar da *Tablo-II'*de izlenebilir.

Bitki örtüsü özellikleri dikkate alındığında, hâkim görünümde cılız stepelerin geniş yer tuttuğu görülür. Ancak, kuzey ve kuzeydoğudaki dağlık kesimde bazı meşe türlerinden müteşekkil ormanlar vardır. Yağış miktarındaki azalışa bağlı olarak bu ormanlar güney ve batıya gidildikçe seyrekleşmekte ve nihâyet çöl alanlarındaki vahalar haricinde ağaç formunda bitki örtüsüne rastlanmamaktadır. Bu görünümde insan tahribatının da rolü vardır.¹⁴ Gerçi Hz. Ömer döneminde ağaçların korunduğu, hatta yer yer de orman arazilerinin devletleştirildiğine dâir bir takım haberler mevcuttur.¹⁵ Ancak, nüfuslanmaya bağlı olarak orman ürünlerinin tüketimi giderek artmış olmalıdır. Zira, türlü yapı işleri ve ısınmada, demircilik ve cam üretiminde ayrıca nehir gemileri yapımında ağaca olan talep zamanla Kafkaslar ve Hindistan'dan karşılanmaya çalışılmıştır.¹⁶

Yukarı mecrâlarının başlangıç yerleri Anadolu yarımadası dahilinde yer alan akarsulardan Fırat nehri, Aşağı Mezopotamya'daki iki büyük akarsudan

¹² Tunçdilek, 63; İbrahim Atalay, *Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası*, İzmir 2001, 30.

¹³ Meselâ; 940-941, 1047-1048, 1099-1100, 1118-1119, 1123-1124, 1124-1125, 1139-1140, 1178-1180 yıllarına ait bazı tarihî kayıtlarda bu durum izlenebilmektedir. İbnü'l-Esîr, VIII, trc. A. Ağırakça, 194; IX, trc. A. Özeydın, 412; X, 248, 432, 488, 493, XI, trc. A. Özeydın, 75, 361-362, XII, trc. A. Ağırakça-A. Özeydın, 409-410, Azimî, *Azimi Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler (1038-1144)*, yay. A. Sevim, Ankara 1988, 47.

¹⁴ Tunçdilek, 77-78.

¹⁵ El-Belâzürî, *Fütühü'l-Büldân* [=Belâzürî], trc. M. Fayda, Ankara 2002, 9, 390.

¹⁶ Abdülhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyası'nda Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi", *Belleten*, 242 (2001), 105-106.

biridir. Karasu ve Murat Suyu kollarının katılımından sonra; Keban, Samsat, Birecik güzergâhı ile Anadolu'dan Suriye'ye geçer. Burada; Sacır, Belih ve Habur çayları ile birleşir ve Rakkâ, Rahbe, 'Anâ ve Hit güzergâhını izleyerek havzaya dahil olur. Kerbelâ, Hille, Necef ve Nâsiriye şehirleri yakınından geçerek Vasıt'a ulaşır. Buradan sonra bataklık bir sahada (*el-Batâih*) ilerler.¹⁷ Yukarı mecralarının başlangıç noktaları Güneydoğu Toroslar'a kadar uzanan Dicle nehri ise, havzayı kat eden bir diğer büyük akarsudur. Mecrâsı boyunca kuzeyden güneye Büyük ve Küçük Zap suları ardından Diyale (Tamara/Nahravan) ile birleşerek Vasıt'ta aynı bataklık sahaya ulaşır. Fırat ve Dicle nehirleri Kurna¹⁸ civarında (günümüzde Gurmet Ali mevkiinde) birleşmekte, doğudan (Huzistan) gelen akarsuların da (Karun veya Küçük Dicle adı da verilen Duçayl Nehri ile Dizful ve Karha) katılımı sonrası da *Şattü'l-Arab* adını alarak Basra Körfezi'ne dökülmektedir.¹⁹

Akarsular, havzada nüfus ve yerleşmenin dağılımını etkilemişlerdir. Zîra, olumsuz iklim şartlarına rağmen yer yer ziraî ve iktisadî faaliyetleri elverişli hale getirmiş ve kıymet kazandırmışlardır. Bunun yanında Anadolu ile ulaşımı ve ticareti kolaylaştıran bir rol oynamışlardır. Akarsuların elverişli yatak özellikleri ve düşük eğim değerleri nehir nakliyatını da mümkün kılmıştır.²⁰ Dicle ve Fırat'ın aşağı mecrâları boyunca hâkim görünümde birtakım değişikliklerin meydana geldiğine dâir İbn Rüste, İbn Havkal ve Yakût'un mühim kayıtları vardır. Meselâ, *Şekil-I*'de görüldüğü üzere, Dicle nehri eski yatağına göre daha doğudan akışını sürdürmeye başlamıştır. Vasıt ile Basra arasında feyzânlar neticesinde meydana gelmiş bataklık saha da (*el-Batâih*) genişlemiş ve alüvyal araziler Basra Körfezi'ne doğru ilerlemiştir.²¹ Besim Darkot, bu olayı şiddetli feyzân yaşanan ve alüvyon yükü fazla olan akarsuların delta

¹⁷ Metin Tuncel, "Fırat". *DİA*, XIII, İstanbul 1996, 32.

¹⁸ İki akarsuyun birleştiği bu yerde, XIII. yüzyıl sonlarında Matârâ köyü mevcuttu. Kazvinî, 202.

¹⁹ Metin Tuncel, "Dicle", *DİA*, IX, İstanbul 1994, 281-282; Tunçdilek, 43-45.

²⁰ Tunçdilek, 35, 45; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar* [=Orhonlu], İzmir 1984, 116-138; Nuray Yıldız, *Eskiçağ'da Deri Kullanımı ve Teknolojisi*, İstanbul 1993, 7-8.

²¹ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise* [=İbn Rüste], VII, ed. M. T. Houtsma, Leiden 1967, 93-96; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, ed. F. Sezgin, Frankfurt 1992, 233; Yakût, I, 669; Belâzürî, 418-422; Hakkı Dursun Yıldız, "Batıha", *DİA*, V, İstanbul 1992, 195-196; G. Le. Strange, *The Lands Of The Eastern Caliphate*, Frankfurt 1993, 26-30.

ovaları üzerinde takip ettikleri güzergâhı çamur ile tıkayıp yükseltmeleri neticesinde yeni bir mecrâda akmaları ile açıklamaktadır.²²

B. Ziraî Faaliyetler

İnsanın toprağa bağlılığı ve iklim özelliklerinin sunduğu imkânlardan faydalanarak ortaya koyduğu ziraat sistemi, nüfus artışıyla ileri medeniyetlerin kuruluşuna yol açmıştır. Bu süreç, özellikle Akdeniz ikliminin etkisinde bulunan memleketlerde hızlı bir seyir izlemiştir. Ziraat bu memleketlerde yazın sıcak ve kurak, kışın da nemli ve ılık geçmesi sebebiyle önemli ölçüde iklimin tesiri altındadır. Tahıllar, sebze ve meyveler ile bağ-bahçe ürünlerini elde etmeye yönelik ziraî faaliyetler bu kuşakta sene içerisinde uzun süre devam etmektedir. Güneye gidildikçe kurak bölgeler ve çöllerle çevrelenen kesimlerde, sulama imkânlarına bağlı olarak ziraat alanlarından birden fazla mahsul alınabilmekte, pamuk ve şeker kamışı gibi sıcak iklim bitkileri yetiştirilmektedir.²³

Benzer şartların tesiri altındaki Mezopotamya havzası, ziraat imkânlarının elverişli bir biçimde değerlendirilmesi sebebiyle X-XIII. yüzyıllar arasında mamur ve müreffeh bir yer haline gelmişti. Kuzeyinde ziraî faaliyetler kış yağışlarına bağlıydı. Buna karşılık, güneyde kanallardan müteşekkil sulama şebekesi sayesinde yaz ve kış yapılan ziraî faaliyetlerin ayrı bir değeri vardı. Öte yandan, memleket genelinde büyükbaş (sığır, deve vb.) ve küçükbaş (koyun, keçi vb.) hayvan besiciliği önemli bir gelir kaynağı idi. Zira, elverişli otlak alanları ve bozkırların geniş yer tuttuğu havzanın kuzeyi ve güneyde de Kerbelâ ve Basra yöreleri hayvancılığa uygun yerlerdi.²⁴ Kurutulmuş et, yağ, peynir ve bal yerleşim birimlerinde tüketilen diğer önemli hayvancılık ürünleriydi.²⁵

Mezopotamya Havzası, XIII. yüzyıldan itibaren Selçuklu-Eyyûbî ve Abbasî güçleri arasında hâkimiyet mücadelelerine sahne olmuştur. Bu süreçte siyasî istikrar ve sükûnetin ortadan kalkması, müteakip Moğol is-

²² Besim Darkot, "Irak" [=Darkot], *İA*, V/II, İstanbul 1988, 668.

²³ Ali Tanoğlu, *Ziraat Hayatı I: Ziraat Tarihine Bir Bakış ve Orta İklim Memleketlerinde Ziraat*, İstanbul 1968, 74, 81.

²⁴ İbnü'l-Esîr, XII, 435; İbn Cübeyr, *er-Rihle* [=İbn Cübeyr], Beyrut 1964, 217; Kazvinî, 41.

²⁵ Makdisî, 235.

tilâsını kolaylaştırmış, merkezî otoritenin denetim ve ilgisinin azalması sebebiyle ziraî faaliyetler gerilemiştir. Üstelik, siltasyon sonucunda sulama kanallarından faydalanma imkânları da azalmıştır. Bunun sonucunda, *Tablo-III*'te görüldüğü gibi arazi vergi gelirleri de giderek azalmıştır.

I) Yetiştirilen Ürünler

Aşağı Mezopotamya genelinde nüfusunun beslenmesinde tahıl ürünlerinin büyük önemi vardı. Nitekim, kış ürünlerine ayrılan arazilerin büyük kısmında yılda bir kez hasadı yapılan buğday ve arpa ziraatı yaygındı.²⁶ Bu bakımdan, hasat düşük olduğunda kıtlıklara yol açmaktaydı. Özellikle bu gibi yıllarda insanlar alışkanlıkları dışında beslenmek zorunda kalabiliyorlardı. Bir yaz bitkisi olan darı da akarsular ve sulama kanalları çevresinde yetiştirilmekteydi.²⁷ Pirinç ziraatı ise, havza genelinde akarsu boylarında, kanallarla sulanan arazilerde, kerhiz açılan ya da kuyularla su temini mümkün olan el-Batâih civarında, özellikle de Kerbelâ ile Basra'da yapılırdı.²⁸ Sulama imkânlarının mevcudiyetine bağlı olarak bahçe ve bostanlarda bazı sebzeler de yetiştirilmekte idi. Otsu bitkilerden suteresi ve nane, köklü bitkilerden pancar, turp ve kereviz, taneli bitkilerden bezelye ve fasulye, soğanlı bitkilerden soğan ve sarımsak, meyvesi yenen bitkilerden sakız kabağı, patlıcan, salatalık, kavun ve karpuz, saplı bitkilerden pırasa önemli ürünlerdi.²⁹ Meselâ, Tekrit'te yetiştirilen kavun-karpuz ün kazanmıştı.³⁰

Havzada bir takım endüstriyel değere sahip bitkilerin ziraatı da yapılmaktaydı. Bunlardan biri olan pamuk, dokumacılıkta kullanıldığından oldukça önemliydi. Bir kaynakta Hz. Ömer zamanında ziraatı yapıldığı bildirilmektedir.³¹ Ancak, pamuk ziraatının burada ilk olarak ne zaman yapıldığı ko-

26 İbn Cübeyr, aynı yer.

27 Maverdî, *Ahkâmü's-Sultaniyye*, [=Maverdî], trc. A. Şafak, İstanbul 1976, 194; Tunçdilek, 134-136.

28 1965'lerde pirinç ziraatı mevcut ziraat alanlarının beşte birinde yapılmaktaydı. 1957-1958 arasındaki üretim yaklaşık 137.000 ton kadardı. Bkz. Tunçdilek, 112, 138; Öngör, 91-93.

29 Muhammed İbn Kerim el-Kâtib Bağdadî'nin XIII. yüzyılda kaleme aldığı *Kitâb al-Tabikh* adındaki eserinden naklen, M. Raşid Feel, *The Historical Geography of Iraq Between The Mongolian and Ottoman Conquests 1258-1534*, I, [=Feel], Necef 1965, 232.

30 Makdisî, 235; Kazvinî, 37, 46, 104.

31 Belâzürî, 387-388.

nusunda farklı görüşler vardır.³² Ağırlıklı olarak güneyde; Bağdad, Kerbelâ ve Kûfe'de yetiştirilirdi. Hamdullah Müstevfî de kuzeydeki Erbil ve Bartila'da elde edilen pamuğun üstünlüğünden bahsetmektedir.³³ Şekerkamışı ise, yaz aylarında yetiştirilen bir ürün idi. Abbasîler döneminde oldukça önemli iken, XIV. asırdan itibaren üretimi giderek azalmıştır. Vasıt ve Bayat civarında yetiştirildiğine dâir kayıtlar vardır.³⁴

Aşağı Mezopotamya, zeytin gibi yağ veren bitkilerin yetişmesi için yer yer uygun iklim özelliklerine sahip bir yerdir. Meyvelerinden zeytinyağı yapılan veya doğrudan sofralık olarak tüketilen bu bitki, burada Roma döneminden itibaren önem kazanmıştır. Sincar, incelenen dönemde en önemli üretim merkeziydi.³⁵

Köy hayatında geçim ekonomisine katkı sağlamak amacıyla sürdürülen meyvecilik ise nispeten önemli bir ziraî faaliyetti. Nitekim, Hit, Haditha ve 'Anâ arasının verimli arazilerinde; elma, armut, incir, şeftali, kayısı, erik, badem, ceviz, kestane gibi bazı meyve ağaçları mevcuttu. Ayrıca, Musul, 'Anâ, Ba'kuba, Bağdad ve Ubulla civarında çeşitli turunçgiller (portakal, limon vd.) vardı. Sincar, Bağdad, Ducayl ve Hulvan civarında da nar yetiştirilirdi.³⁶

Bilgi, hüner ve emek isteyen bağcılık, havzada sürdürülen bir diğer ziraî faaliyetti. İncelenen dönemde Sincar, Bağdad ve 'Akr'da bulunan asma bağları önemli üzüm üretim merkezleriydi. *Muraki* Bağdad'a has bir çeşit üzüm iken, *Taif* adı verilen bir diğeri ise havza genelinde yaygındı.³⁷ Basra Körfezi'nden itibaren kuzeyde Musul, Tell 'Afer, Sincar ve 'Anâ civarına kadar uzanan geniş bir sahada da hurma ağaçları bulunmaktaydı. Bağdad hurması *Mahtum* ve *Kastuvi*, Kûfe'de yetişenler *Azad* adlarıyla bilinirdi. Ol-

³² Abdülhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyası'nda Dokuma Sanayi" [=Bakır], *Belleten*, 241 (2000), 750-751.

³³ Kazvinî, 37, 41, 102-103.

³⁴ Ebu Yusuf, 56-58, 60, 129; İbn Said el-Mağribî, *Bastü'l-Arz*, ed. H. K. Hınıs, Titvan 1958, 91; Kazvinî, 46; Ali Tanoğlu, "Şeker Kamışı Ziraatı ve Sanayii ve Bu Ziraat ve Sanayinin Türkiye'deki İmkânları", *İ.Ü. Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, II/5-6 (1953-1954), 37-39.

³⁵ Kazvinî, 41, 104.

³⁶ Makdisî, 207, 235; Kazvinî, 41, 48, 53.

³⁷ Makdisî, 207, 231, 235; İbnü'l-Esîr, *Tarihi'l-bahir fi'd-devleti'l-Atabekiyye*, Kahire 1963, 78; Kazvinî, 48; Douglas Patton, *A History of The Atabegs of Mosul and Their Relations With The Ulama A.H. 521-660/1127-1262*, [=Ulema], Ph.D, New York University 1982, 16.

dukça makbul olan Basra hurması (*Ma'kili*) ise, bazı dış memleketlere ihraç edilmekteydi.³⁸

İncelenen dönemde, Basra üzerinden ihracatı yapılan ziraî emtia arasında menekşe, kına ve gülsuyu da mevcuttu.³⁹

II) Sulama Kanalları

Aşağı Mezopotamya Havzası'nda, yaz aylarında sıcak ve kurak iklim şartlarının hâkimiyetinden kaynaklanan sulama sorunları mevcuttur. Bu sebeple havzada akarsu mecralarının yer yer civarları ile farklı yükselti ve eğim değerlerine sahip olmasından istifâde eden Asur, Babil ve Sâsânî idarecileri bir takım kanallar inşa etmişlerdir. Bu kanallar sâyesinde birçok kesimde ziraat faaliyetlerini tehdit eden su sıkıntısı kısmen ortadan kalkmaktaydı. Akarsu yatağının etrafındaki arazilere göre derine gömülmüş bulunduğu Musul, 'Anâ, Hit ve Samarra arasındaki nispeten yüksek yerlerde de sulama dolapları kullanılmaktaydı.

İncelenen dönemde, güney kesimlere doğru yoğunluk kazanan bu eski sulama kanallarının bir kısmı siltasyon sonucu işlevini yitirdiğinden bazı yeni kanalların inşası gerekli hale gelmişti. Üstelik, feyezân dönemlerinde Fırat ve Dicle'nin taşıdığı alüvyal malzemelerin istilâ ettiği kanalların düzenli olarak temizlenmesi bir zorunluluktur.⁴⁰ Bu işlem önceleri devletin ve kısmen de çiftçilerin katılımı ile yılda bir yapılırdı. Böyle bir uygulama Halife Mustansır (1226-1242) zamanında yapılmıştır. Dicle Nehri'nin yatağında meydana gelen değişim sebebi ile bir yandan Ducayl Kanalı yeniden genişletilirken, feyezânın şehirde etkili olmaması için Harbi Köprüsü (*Cisr-i Harbi*) inşa edilmiştir. Mamafih, 1256 yılında Dicle Nehri'nde yaşanan feyezânda Bağdat'ta birçok evi su basmış, Ducayl, İsâ ve Mâlik kanallarının suları çevredeki ekili dikili alanlarda tahribata sebep olmuştur.⁴¹

³⁸ Makdisî, 206, 231; Kazvinî, 37, 41, 46; Anonim, *Hudûdü'l-'âlem*, trc. V. Minorsky, Frankfurt 1993, 138-139.

³⁹ Makdisî, 206-207.

⁴⁰ Özellikle Dicle'nin yılda birkaç gün süren feyezân günlerinde taşıdığı silt Nil nehrinin taşıdığından dört katından fazladır. Bu durum, Dicle'nin geçtiği sahayı daha çabuk yükseltmesine ve Fırat'ın yatağının güneybatıya itilmesine sebep olmuştur. Bkz. Darkot, 667.

⁴¹ İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Câmi'a*, Beyrut 2003, 227-228.

Havzada bulunan sulama kanallarının en önemlileri, *Şekil-1'*de görüldüğü üzere Fırat nehrinin aşağı mecrâsında sıralanan; İsâ, Sarsar, Mâlik, Kutha ile Dicle nehri mecrâsındaki Nahravan ve Ducayl'dir.⁴² Diyale nehri mecrâsında mevcut yedi su kanalı vasıtasıyla da Bağdad'ın doğu kesiminde kalan araziler sulanmakta idi.⁴³ Ayrıca, bazı kanallar üzerinden her iki akarsu arasında kelekler ve kayıklarla ulaşım mümkündü. Meselâ, Fırat'tan İsâ Kanalı yolu ile Bağdad'a ve hatta Dicle'ye ulaşıldı. Sarsar, Mâlik ve Kutha kanalları üzerinde de ulaşım mümkündü. Ayrıca, Şattü'l-Arab üzerinde birtakım kanallar (Mara', Dayr, Ma'kil) açılmıştı.⁴⁴

III) Arazi Kullanımında İdarî ve Malî Uygulamaların Tesirleri

Aşağı Mezopotamya havzasında VII. asırdaki fetihlerden itibaren verimli arazilerin sunduğu imkânlar dikkatle değerlendirilmiş, böylece azamî vergi gelirleri elde edilmiştir. Önceleri ziraat üretimin vergilendirilmesinde Sâsânî tatbikatı dikkate alınmıştır. Zamanla, vergi oranları yükseltip daha fazla mahsul çeşidinden vergi alınmaya başlanmıştır. Vergi tahsilatına bir düzen getirilmesi ve ödeme seçeneklerinin artırılması ise, diğer önemli düzenlemelerdir.⁴⁵

İncelenen dönem içerisinde uygulanan arazi vergilerinden en önemlisi *harac* adını taşımaktaydı. Yetiştirilen ürünlerin fiyatlarındaki düşüş ve yükselişlere bağlı olarak toplumun çiftçilikle uğraşan kesimini desteklemek üzere bu bazen sâbit bir vergi olarak, ya da mahsulün belli bir yüzdesi üzerinden tahsil edilmiştir. Müslüman ve gayrimüslim tebeanın arazileri ile Arap-Sâsânî savaşları sırasında kaçanların terk ettikleri yerlerden de *öşür* adı altında bir vergi alınmıştır. Sonraları, iktâ veya iltizâm usûlleri de uygulanmaya başlanmıştır. Böylece devlete hizmetleri görülenler teşvik edilmiştir. Ancak,

⁴² Yakût, I, 813; Kazvinî, 37, 52.

⁴³ Ducayl Kanalı önceden Fırat nehrinin sularını batı Bağdad tarım arazilerine taşıırken, X. yüzyılda siltasyona maruz kalarak işlevini yitirmiştir. Daha sonraları, bu kanalın aşağı kesimi ile Dicle arasındaki kesim birleştirilerek kanala batı Bağdad arazilerinin sulanması yönünde yeniden işlerlik kazandırılmıştır. G. Le. Strange, *Baghdad During The Abbasid Caliphate*, [=G. Le. Strange] Frankfurt 1993, 47-49.

⁴⁴ Kazvinî, 41; Feel, 144-170.

⁴⁵ Michael G. Morony, *Iraq After The Muslim Conquest*, New Jersey 1984, 99-106.

siyasî otorite karşısında duranlar da arazileri devletleştirilmek sûreti ile cezalandırılmışlardır.⁴⁶

Kaynaklara göre Halife Ömer zamanında yapılan ölçümlerde 36 milyon cerîb (1 cerîb = 1592 m²)⁴⁷ olarak tespit edilen⁴⁸ ziraî faaliyet alanları, Emevî ve Abbasî hilâfetleri sırasında devletin takibi altında tutulmuş, böylelikle de Halife Harunürreşid zamanında toplumun refahı üst seviyelere ulaşmıştır. Havza arazisinden toplanan vergilere ilişkin *Tablo-III'*de bu durum izlenebilmektedir. Sonraları yaşanan siyasî buhranlar ve ağırlaşan vergi yükü köylülerin arazilerini terk etmelerine yol açmış, güneydeki su kanalları da bakımsızlıktan siltasyona maruz kalmıştır. Bu tabiî ve beşerî olumsuzlukların mevcut iktisadî yapı üzerindeki etkileri Selçuklular'ın nüfûz kazandıkları dönemde belirgin bir hale gelmiş, bu sebeple durumu düzeltmeye yönelik çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Meselâ, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah döneminde, yolların, köprülerin, çöllerdeki ribatların tamiri, harap olan nehir yataklarının yeniden kazdırılması, camilerin inşası ve Mekke güzergâhı üzerinde yağmur sularının toplanması için büyük havuzların yaptırılması şeklinde bazı imar faaliyetleri olmuştur. Bu dönemde bazı önemli idarî uygulamalar da ele alınmıştır. Bunlardan biri, iltizâmdır.⁴⁹ Varlığı Moğol dönemine kadar devam etmiş olan iktâ sistemi bir diğeridir.⁵⁰ Bu dönemin sonlarına doğru (XIII. yüzyıl başları) Mezopotamya havzasında beş ayrı arazi mülkiyeti vardı: I- Halife ve hanedan mensuplarına ait Abbasî mülkleri; II- Özel şartlarla dağıtılmış araziler (Geliştirilme şartı ile halifeler tarafından ihsan edilmiş araziler ve hizmet karşılığı sivil ve askerî memurlara verilmiş araziler); III- Halifeler ve hanedan mensuplarından satın alınmış ya da ihsan edilmiş özel mülkiyet araziler; IV- Sahipleri tarafından toplum yararına hizmete adanmış

⁴⁶ Ebu Yusuf, *Kitâbü'l-harac* [=Ebu Yusuf], Kahire 1962, 197, 302; Maverdî, 196; Belâzürî, 385-387, 389- 392, 428, 651; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988, 18; Claude Cahen, *Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar İslamiyet* [=Cahen], trc. Esat N. Erendor, Ankara 1990, 95-100, 168-169; Claude Cahen, "Kharadj", *EI²*, IV, 1030-1034; H.A.R Gibb, "The Fiscal Rescript of Umar II", *Arabica*, 2 (1955), 1-16; A. A. Dürî, "Notes on Taxation in Early Islam", *JESHO*, XVII (1974), 136-144.

⁴⁷ Walter Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, trc. A. Sevim, İstanbul 1990, 81.

⁴⁸ Ebu Yusuf, 56; Makdisî, 215; Kazvinî, 35; Belâzürî, 385.

⁴⁹ İbnü'l-Esîr, X, 27-28, 41 ,63, 183.

⁵⁰ Bu sistem, Nizâmülmülk'ün emirî (hazineye ait) araziye "mukta" adı verilen ve her yıl sonunda belli bir miktar verginin sultana verilmesini öngören usûle göre birlik komutanları arasında dağıtması esasına dayanmaktadır.

vakıf araziler; V- Yollar ve otlak alanları gibi toplumun ortaklaşa kullanabildiği devlete ait araziler.

Moğolların ardı arkası kesilmeyen saldırılarının başladığı XIII. yüzyılda kırsal kesim ve şehirlerde yerleşik nüfus büyük sıkıntılarla karşılaşmıştı. Sürüp giden savaşlarda Musul, Erbil ve Bağdad gibi şehirlerde katliam ve sürgünler yaşanmış, hayatta kalabilenler konan yüksek vergilere boyun eğmişti. Bu gelişmeler bir yandan kullanım dışı arazilerin artmasına sebep olmuş, sulama kanallarındaki siltasyon da bakımsızlıktan önemli boyutlara ulaşmıştı.⁵¹

Bu dönemde, ziraat yapılan yerlerden elde edilen vergi gelirleri *Tablo IV*'de de görüldüğü üzere fazla değildi. Bu bakımdan, sonraları ziraat faaliyetleri teşvik edilerek toplumsal refahın yeniden tesisi hedeflenmiştir. Moğol valisi Alâeddin Atâ Melik el-Cüveynî tarafından 100,000 dinar harcanarak Fırat'tan Kûfe'ye açılan kanal boyunca 15 köy inşa edilmesi ve her iki yakada ziraat yapılmasının sağlanması yanında, Abbasî döneminde olduğu gibi ihsanlarda (*iktâ'at*) bulunulması bu anlamda önemli gelişmelerdir.⁵²

İlhnalı hükümdarı Gazan Han tahta çıktığında hazine çeşitli sebeplerle boşalmıştı ve düzenli vergi toplanamıyordu. Hatta Reşidüddin'in bir kaydına göre kırsal kesimdekiler vergi yükü sebebi ile yerlerini terk etmiş, şehirde yaşayanlar da kapılarını duvar örerek kapattıkları evlerine çatıdan girip çıkmaya başlamışlardı.⁵³ Bu gibi sorunlar, hâkimiyet altındaki memleketlerde birçok yeni düzenlemeyi zorunlu kılmakta idi. Tarım dışı alanlara işlerlik kazandırmak ve ziraat faaliyetlerinden yüksek verim almak ise öncelikli meselelerdi.⁵⁴ Bu sebeplerle Gazan Han döneminde (1295-1304) bazı idarî kararlar alınmıştır. Bu kabilden olmak üzere, dileyenlere ziraat için bedelsiz arazi ve çift hayvanları tahsis edilmiş ve bunlardan ilk yıl vergi alınmaması istenmiş; şehir ve köylerde dikkatlice yapılan bir tahrir neticesinde devlete ve şahıslara ait arazi ve mülklerden alınacak vergiler belirlenmiş; özel bir divan kurularak hükümdara ait arazilerin işletilmesi ve vergilerin toplanması bir düzene

51 Reşideddin Fazlullah, *Câmiü't-tevârih* (A History of Mongols), [=Reşideddin], trc. W. M. Thackston, Harvard University Press 1999, kısım III, 756.

52 Bertold Spuler, *İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350* [=Spuler], Ankara 1987, 348.

53 Reşideddin, kısım III, 672-673, 703.

54 Spuler, 345-350.

bağlanmış; tespit edilen vergiler (kelle, hayvan vergisi vd.) haricinde göçebeler ve köylülerden mal ve hizmet talebinde bulunulması yasaklanmış; vakıf arazilere ait mülklerin ve elde edilen gelirlerin amaca uygun harcanmasına dikkat edilmesi emrolunmuş ve devlet, soylular ya da toplumun kullanımına ait bir kısım araziler maaşları karşılığında askerlere dağıtılmıştır. Tohumluk ve çift öküzü verilen bu kişilerden bir miktar at beslemeleri de istenerek kendilerine saman ve arpa verilmiştir. Böylece, satılması ya da arkadaş ve akrabalara bırakılması yasak olan, üç yılda bir de yenilenen askerî tumarlar ortaya çıkmıştır.⁵⁵

Refah artışı ve vergi gelirlerini yükseltmeyi hedefleyen bu düzenlemeler sırasında kanalların bakım ve onarımı da ele alınmış ayrıca bir takım yeni kanallar inşa edilmiştir. Zîra, sulamalı tarım yapılan yerlerin vergi geliri onda bir, kuru tarım yapılan yerlerin ise onikide bir idi. 1302'de Han'ın emri ile Hille civarında Fırat nehrinden açılan kanallar (Yukarı ve Aşağı Gazan Han kanalları ile Ebû'l-Vefa mezarı civarında batıdan başlayarak çölü kat eden bir diğer Gazan Han kanalı) en önemlileriydi. Böylece, Kerbelâ ve Seyyid Ebû'l-Vefa mezarı civarındaki araziler de sulanarak ziraat daha verimli hale gelmiş, Dicle ve Fırat yolu ile Bağdad'tan buralara kadar kayıklarla ulaşım başlamıştır.⁵⁶

1335'lere gelindiğinde, Müstevfî öteden beri yürürlükte olan bazı vergi uygulamalarına birtakım yeni düzenlemeler getirmiştir. Buna göre; yaz ve kış mahsullerinin üçte biri hazineye gönderilecek, yaklaşık aynı oranda bir diğer tutar ekim dikim masraflarına ayrılacak ve kalan miktar da ziraatçıya bırakılacaktı. Bütün bu uygulamalara rağmen mevcut arazilerin ekilip dikilebileni yarısından azıydı.⁵⁷ Kaldı ki, sulama kanallarındaki siltasyona bağlı olarak ziraî faaliyetlerde gerilemeler de yaşanabiliyordu. Meselâ Yakût'un, Nahra-van Kanalı'nın işlerliğini yitirmesi ile civarının XIII. yüzyıl başlarında artık harap bir halde olduğuna dâir kayıtları dikkat çekicidir.⁵⁸ Bu mühim kayıtlar, siyasî ve iktisadî meselelerin izahında tabîî muhitteki bazı değişikliklerin de (özellikle akarsuların aşındırma ve biriktirme faaliyetleri sonucunda meydana gelenler) dikkate alınmasının önemini ortaya koymaktadır. Bu bakımdan,

55 Reşideddin, kısım III, 730-733, 757.

56 Reşideddin, kısım III, 654, 664, 667, 682-683, 685-688, 703, 705-707, 711.

57 Kazvinî, 38.

58 Yakût, I, 252, II, 687, III, 362.

akarsuların her yıl taşıdıkları silt miktarı (Diyale 11.5 milyon m³, Fırat ve Dicle 40 milyon m³, Karun 30 milyon m³)⁵⁹ hatırdâ tutulmalıdır.

C. Üretim Faaliyetleri ve Ticaret

İncelenen dönemde Mezopotamya havzasında yaşayan nüfus beslenme ve yaşesini ağırlıklı olarak ziraî faaliyetlerden temin ediyordu. Ancak, sanat ve ticaret erbabı kimselerin çeşitli üretim ve pazarlama faaliyetlerinin de gündelik hayatta önemli yeri vardı. Tüketim ve kullanım ihtiyaçlarına talebin fazla olması sebebiyle yerleşim merkezlerinde yabancı tüccarlar için çeşitli imkânlar da mevcuttu. Üstelik, havzanın Akdeniz Dünyası ve İç Asya, Batı Avrupa ve Hint Okyanusu arasındaki önemli ticaret yollarının kavşak noktasındaki konumu bu durumu desteklemekteydi.⁶⁰

Havza, iktisadî değeri bulunan bazı yeraltı zenginlikleri bakımından büyük potansiyele sahip bir yer olmadığından; gümüş, altın, turkuvaz, amonyak, demir, bronz ile cıva gibi değerli maddeler; Horasan, Mâverâünnehr ve Suriye gibi civar beldelerden temin edilmekteydi. Bununla beraber bazı yerel imkânlar da vardı. Bunlar arasında; İmâdiye yakınlarındaki demir yatakları ile Hit, Aynü'l-Kayâra, Hanikin, Dakuk ve Musul'daki petrol yağı ve katran sayılabilir. Başta 'Anâ olmak üzere birçok yerden tuz temini de mümkündür. Ayrıca, Musul civarındaki taş ocaklarından (alçıtaşı) faydalanılmaktaydı.⁶¹

Yerleşim birimlerindeki çarşı ve pazarlar, sıkı denetim altında tutulan ticaret merkezleriydi. Meselâ, Bağdad'da müstahkem bir görünüme sahip olan yapı (*el-Murabba'*) içerisindeki geniş avlu ziraatla uğraşanların toplanma alanı idi. Burası umumiyetle Çarşamba Pazarı (*Sûk el-Arba'a*) olarak bilinirdi. Bu şehirde bir de Sepetçiler Çarşısı (*el-Safâtîn*) vardı. Musul dahilinde de hanlar, iki kapalı çarşı (*Kayseriyye*) ve sayısız dükkan vardı. Çarşamba günleri Köprü Kapısı (*Bâbü'l-Cısr*) mevkiinde kurulan pazarda (*Sûk el-Arba'a*) halk kendi üretimini pazarlardı. Bu şehirde eğerci esnafına mahsus bir çarşı (*el-Kattâbîn*) da vardı. Türkmen Çarşısı (*Sûk el-Terâkime*) ise, merkezleri şehir

⁵⁹ Tunçdilek, 45.

⁶⁰ Orhonlu, 140-143; Cahen, 150-152; Küçükkaşçı, 86; Adnan Eskikurt, "Musul Atabeg Hakimiyet Döneminde el-Cezîre Bölgesi'nin Tarihi Coğrafyası", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12 (2002), 180-182.

⁶¹ Yakût, I, 464, II, 329, 393; IV, 970; Kazvinî, 48, 53, 198-199; Abdüsselam Uluçam, "Irak-Mimarî", *DİA*, XIX, 114; Ulema, 18; E. Honigmann, "Musul", *JA*, VIII, 741.

meydanında bulunan Türk askerlerinin ihtiyaçlarını temin edebilmeleri için kurulmuştu. Yürümlü sazları ile meşhur olan bu şehirde ayrıca bir de saz imâlat merkezi (*Hayy el-Tabbâln*) vardı.⁶²

I) Dokumacılık (Pamuklu ve İpekli Kumaş Üretimi)

Fetihlerden sonraki süreçte gelişen ve zenginleşen iktisadî hayat içerisinde dokumacılık önde gelen bir faaliyetti. Pamuk, keten, yün, keçi kılı ve ipek kullanılarak dokunan kumaşlar ile nakış evlerinde (*dârü't-trâz*) diki- len giysiler büyük talep görmekteydi. Bağdad, Basra, Kûfe, Vasıt ve Musul gibi üretim merkezi şehirlerde dokunan mamullerin (halı, çadır, hasır ve perdeler) iç ve dış ticarete önemli yeri vardı. Meselâ Halife Harunürreşid zamanında İshak Mavsilî'ye hediye edilen halının değeri 2000 dinardı.⁶³

Moğol ve Celâyir iktidarları sırasında da özel alâka gösterilen doku- macılık sektöründe Bağdad ve Musul şehirleri önde gelen merkezlerdi. Türlü pamuklu ve ipekli kumaşlar (*yekanki, vashi, muslin, saklatun, attabi, mulâ- ham*), ince dokunmuş kumaştan mamul sarıklar, havlular, ipekli-pamuklu el- biseler, ham ibrişim (*floş*) bu şehirlerin kayıtlara geçmiş önemli imâlatların- dan bazılarıdır. Meselâ, Bağdad'ta Salı günleri kurulan pazarda (*Sûk es- Selâse*) değerli bir pamuklu kumaş (*buzz*) satılırdı. *El-Tüstariyyûn* adı verilen çarşıda *tustarî, el-Attabiyin* adı verilen çarşıda da *attabî* kumaşı satılırdı. Musul şehrinde de dokumacılık oldukça ileri düzeyde idi. Meselâ, şehirde bulunan çarşılardan biri (*el-Savvâfn*) yün ticareti ile uğraşanlara mahsustu. Burada dokunan kumaşlar (*muslin, muharrasât* ve *şâş*) ve elbiseler (*kazz, musuh*) birçok yere ihraç edilmekteydi. Ayrıca, Nu'maniye bal renginde pamuklu elbiseleri ve pelerinleri, Kasr ve Buvaib mendilleri, Tekrit yünü, Vasıt şehri de peçeleriyle meşhurdu.⁶⁴

II) Madenî Eşya Üretimi

İncelenen dönemde Mezopotamya genelinde demir, bakır ve bronzdan çeşitli günlük eşyalar üretildiği görülmektedir. Özellikle Musul ve Basra'da imâl edilen binlerce alet-edevat (pencere, sandalye, zincir, kap ve kacak türü)

⁶² Yakût, IV, 684; El-Kâtib Ömeri, *Munyat al-Udebâ' fi târihi'l-Mavsil al-hadba'* (ed. S. Deveci), Musul 1955, 125; Makdisî, 206-207; Ulema, 63-65, 462-464.

⁶³ Bakır, 801-802.

⁶⁴ Makdisî, 225; G. Le. Strange, 97, 137-138; Feel, 266-267, 252-255; Bakır, 764-766.

ve dekoratif malzemenin günlük hayatta geniş bir kullanım alanı vardı. Öte yandan, Basra'dan ihraç edilen mallar arasında; rastık taşı, bakır pası ve doğal kurşun oksidini sıralayan kayıtlar vardır.⁶⁵ Bu, üretimin daha önemli boyutlarda olduğuna bir işaret sayılabilir.

Moğol tehdidi ile hız kazanan silah üretimi de esâsen havzada öteden beri sürdürülen önemli bir üretim faaliyeti idi. Moğollar'ın Suriye'yi işgâl düşünceleri mevcut bu silah üretimini daha bir hızlandırmıştı. Zîra, zamanla şöhret kazanan çeşitli harp aletleri diğer memleketlerden talep görmeye başlamıştı. Kılıç, zırhlı ceket, miğfer ve ok yapımının en önemli kalemleri teşkil ettiği bu sektörde Bağdad şehrinin üstünlüğü vardı. Şehrin 'Akdü'l-Zaradîn adlı mevkii bu faaliyet mensuplarının merkezi niteliğindedi. Musul ve Vasıt ise demir yayları, ok ve bıçak imâlatı ile ünlü diğer şehirlerdi.⁶⁶

III) Kuyumculuk

Mevcut coğrafi potansiyelin iyi değerlendirilmesi neticesinde ulaşılan refah, Orta Çağ'da toplumunun günlük hayatına da etki etmişti. Gelir düzeyinin yükselmesi, sarrafların ve kakmacılıkla uğraşanların ürettiği türlü mücevherata ve bunlarla bezeli eşyaya olan talebi arttırmıştı. Bunların; altın, gümüş, bakır ve demiri işledikleri ve değerli taşlarla (inci, yakut, elmas, zümrüt, akik ile turkuvaz vb.) süslü mücevheratları ürettikleri dükkanları hemen her şehirde mevcuttu. Meselâ, Bağdad'ta özel bir kuyumcular çarşısı vardı. Daha ziyâde incileri ve değerli taşları ile ünlü Basra şehrinde de türlü mücevherat üretimi yapılmaktaydı.⁶⁷ Atabeg Bedreddin Lü'lü' zamanında (1211-1259) Musul şehri de pirinç ve bronz kakma eserlerin üretildiği bir merkez niteliği kazanmıştı.⁶⁸ Hammadde olarak kullanılan bakır madenlerinin (meselâ Ergani madeni) yakınlığı yanında kuzeydeki dağlık alandan yeterli kereste temin edilebilmesinin bunda rolü olmalıdır.

⁶⁵ Makdisî, 206; Ya'kubî, 258.

⁶⁶ Makdisî, 235; G. Le Strange, 286.

⁶⁷ G. Le. Strange, 218.

⁶⁸ Max von Berchem, "Monuments et Inscriptions de L'Atabek Lulu de Mossoul", *Orientalische Studien Theodor Nöldeke* (ed. C. Bezold), c. I, Giessen 1906, 197-210; D. S. Rice, "The Brasses of Badr al-Din Lu'lu' ", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 13 (1950), 627-638; Bishr Farés, "L'Art Sacré chez un Primitif Musulmann", *Bulletin de L'Institut Français d'Archéologie Orientale* 36 (1953-54), 625-631; V. A. Kratchkovskaya, "Nadpis Bronzovovo Taza Badr al-Dina Lülü'", *Epigrafika Vostoka i*, Moskova 1947, 9-22; I. Y. Kratchkovski, "Ob Odnom Epitete V Nadpisi Bronzovovo Taza Lülü'", *Epigrafika Vostoka ii*, Moskova 1948, 1-8.

IV) Kağıt İmâlâtı

Kâğıt maddesinin üretimi ve kullanımı Semerkand'ın fethinden (704 yılı) kısa süre sonra Müslümanlar arasında yaygınlaşmıştır. Bununla beraber, Emevî iktidarı sırasında ve Abbasî hilâfetinin ilk dönemlerinde dîvân kayıtlarının tutulmasında deri de kullanılmıştır.⁶⁹ Havzada kağıt imâlâtı ilk olarak 794 yılında Yahya el-Bermekî'nin tavsiyesi ile Bağdad'ta başlamıştır. Çeşitli lifli bitkiler kullanılarak *Dârü'l-Kazz* (evvelce ipekli kumaşlar satılırdı) adı verilen bir mevkide XIII. yüzyılda üretilen kağıtlar tüm doğuda şöhret kazanmıştı.⁷⁰

V) Cam İmalâtı

Havzada mazisi oldukça eskilere dayanan iktisadî faaliyetlerden biri de cam üretimidir. Bu şüphesiz, güney ve batı kesimleri çevreleyen çöl alanlarının hammadde (kum) bakımından avantaj sağlamasına dayalı bir durumdur. Böylece, günlük kullanım ihtiyacı ya da dekoratif amaçlarla sanatsal değeri yüksek bulunan çeşitli cam mamullerinin (pencere camı, şişe, bardak, lamba, vazo vb.) üretimi gelişebilmiştir. Basra, Kadisiye ve kısa bir süre de Samarra cam üretim merkezleri olarak ön plana geçmişlerdir.⁷¹ Bağdad ve Necef şehirleri de cam eşyaların ustalıkla imâl edildiği diğer yerlerdi. Özellikle Necef, kristalleri ile ün kazanmıştı. Havzada cam üretimi Moğol döneminde gelişimini sürdürmüştür. Dönemin cam üretiminde ön plana çıkan üretim merkezi Kadisiye olmuştur.

Sonuç Yerine

Doğu ve Batı medeniyetlerini birbirine bağlayan kara ve deniz yolları üzerinde canlı iktisadî faaliyetlere sahne olan Aşağı Mezopotamya havzası, X-XIII. yüzyıllarda tabii âfetler (kuraklık, kıtlık, feyezânlar vb.) ile bazı beşerî hadiseler (savaş, istilâ ve göçler vb.) neticesinde tedricî bir değişime maruz kalmıştır. Bu süreçte birbiri ardınca patlak veren iç ve dış meseleler iktidarların ağırlıkla askerî konularla meşgul olmasına yol açmıştır. Bundan ötürü, havzayı kat eden akarsulardaki feyezân olayları ve biriktirme faaliyetleri (özellikle sulama kanallarının siltasyonu) yeterince takip edilememiş, iktisadî faaliyetler de nispeten gerilemiştir. Yerleşik nüfusu hedef alan, bazı yerleşim

⁶⁹ Bakır, 81, 86.

⁷⁰ G. Le. Strange, 139.

⁷¹ Ya'kubî, 264; Yakût, IV, 9.

alanlarını tahrip eden ve ıssızlaştıran Moğol saldırıları ise sıkıntıları daha karmaşık hale getirmiştir. Bütün bunlar, coğrafi potansiyelin değerlendirilebilmesi ve iktisadî hareketliliğin devamında siyasî istikrarın önemini ortaya koymaktadır.

EKLER

Tablo-I

Dicle ve Fırat Nehirlerinde Meydana Gelen Bazı Feyezânlar

Feyezân Yılı	Yerleşim Birimlerinde Meydana Gelen Zarar ve Zıyan
905	Dicle nehrinde meydana gelen feyezânda zarar ve zıyan meydana geldi.
931	Şiddetli yağışlarla Tekrit'te meydana gelen sel, yaklaşık 400 kadar ev ve işyerinde hasara sebep oldu.
938	Fırat ve Dicle nehirlerinin suları birçok defa yükselerek Anbar tarafları ve Bağdad'da tahribata sebep oldu.
978	Dicle nehri sularının yükselmesi Bağdad'ın doğusu ve batısında zarara yol açtı.
981	Fırat nehrinde suların yükselmesi Bağdad'ın batı yakasında hasara sebep oldu. Ekili dikili alanlar ve köprüler zarar gördü. Fırat ve Dicle üç ay coşkunca aktı.
1011	Dicle'deki feyezân zarara sebep oldu. Bağdad'da birçok kişi öldü.
1079	Fırat nehrinde suların yükselmesi, Hit şehrinde su dolaplarının bozulmasına ve İsâ Kanalı ağzının harabeye dönmesine sebep oldu.
1109	Dicle nehri sularının yükselmesi, yolların ulaşımına kapanmasına, yazlık ve kışlık mahsullerin sular altında kalmasına ve kıtlığa sebep oldu.
1159	Dicle nehrinde sular yükselerek Bağdad şehrine istilâ etti. Bentler yıkıldı, sular tahrip oldu. Hendeğer ve düz yerler sularla doldu. Her yer harap oldu.
1173	Mart-Nisan aylarında Dicle nehri yine taştı. Bağdad'da halkın bentlerin yıkılmasını önlemesi şehri bir felaketten kurtardı.
1174	Nisan-Mayıs aylarında kırk gün durmaksızın yağın yağmur, Dicle nehrinin taşmasına ve Bağdad'ın sel sularından zarar görmesine sebep oldu.
1208	Dicle nehri taştı. Bağdad etrafındaki hendeğin doldurulması felâketi önledi.
1217	Dicle nehrindeki feyezân, gayretlere rağmen Bağdad'da etkili oldu. Şehrin doğusu ve batısındaki meskenler, ibadethâneler ve bahçelerde hasar meydana geldi.
1224	Ağustos ayı başındaki aşırı yağış ardından Bağdad yine sel sularına teslim oldu.

1225	Mart-Nisan aylarında Dicle nehri taştı ve yükselen sular şehri yine tehdit etti.
1256	Yaz sonlarında meydana gelen ve kırk gün suların yükseldiği feyezânda Bağdad'ın aşağı kesimindeki evler sular altında kaldı.

Kaynaklar: *El-Kâmil*, VII, 448; VIII, 319, 332, 599; IX, 17, 182; X, 112, 376; XI, 206-207, 316, 327-328; XII, 235, 288-289, 384, 411; Aksarayî, *Selçuki Devletleri Tarihi* (Müsâmeretü'l-Ahbâr), [=Aksarayî], trc. M. N. Gençosman, Ankara 1943, 101; Reşidüddin, kısım II, 487; G. Le. Strange, 104.

Tablo-II
Kar ve Dolu Yağışının Vukû'a Geldiği Bazı Yıllar ve Etkileri

Yıl	Yerleşim Birimlerinde Meydana Gelen Zarar ve Ziyân
838	Bağdad'a yağan dolu zarar ve ziyana sebep olurken, 37 kişi öldü.
908	Bağdad'a sabahtan akşama kadar yağan kar, her yerde dört parmak kalınlığında birikti, arkasından bastırın şiddetli soğuk, suların donmasına sebep olurken arılar ve bazı bitkiler zarar gördü.
989	Dolu yağışı ve feyezânlar zarar ve ziyana yol açtı. Kanallar taş ve balçıkla doldu. Yollar kapandı.
926	Dicle nehri Musul çevresinde tamamen dondu. Üzerinden bazı hayvanlar karşı yakaya geçtiler.
1008	Kasım-Aralık aylarında Bağdad ve Vasıt çevresine çok kar yağdı. Kar kalınlığı Bağdad'da bir arşını buldu. Yaklaşık 20 gün kar yerde kaldı.
1027	Kış şiddetli geçti, hatta Dicle gibi büyük akarsular dondu. Yağmurun yağışı ve Dicle'de suların yükselmesi gecikince güneydeki ziraat alanlarında fazla ekim-dikim yapılamadı. Soğuklar sebebi ile hurma da yetişmedi.
1028	Dolu yağışı ekili alanlarda zarara sebep oldu.
1029	Dolu yağışı zarara yol açtı.
1038	Bağdad'a 23 ve 24 Aralık'ta kar yağdı. Sular 6 gün dondu.
1122	21 Ocak günü Basra'dan Kûfe'ye kadar çok miktarda kar yağdı ve toprak üzerinde 15 gün kaldı. Turunçgiller ve limon ağaçları mahvoldu.
1174	Nisan-Mayıs aylarında Bağdad'a benzeri görülmemiş büyüklükte dolu yağdı. Evler yıkıldı, sayısız insan ve hayvan telef oldu.
1216	Nisan-Mayıs aylarında Basra'da yağan dolu hurma ağaçlarına zarar verdi.
1225	Bu yılın kış aylarında kar yağışı görüldü. Soğuklardan pek çok kişi vefât etti.
1227	Mart ayında Musul'dan güneye doğru havzanın muhtelif kesimlerinde kar yağdı. Çiçek açmış olan badem, kayısı, erik, ayva ve benzeri meyve ağaçları bundan etkilenecek o sene ürün vermediler.

Kaynaklar: *el-Kâmil*, VIII, 51, 141; IX, 55, 169, 182, 275, 281, 286, 303, 356, X, 471; XI, 328, XII, 270-271, 411, 436; Aksarayî, s.99.

Tablo-III
VII. ve XIV. Yüzyıllarda Toplanan Vergiler (Harac)

Tarih	Dönemi	Vergi Toplamı (Dirhem Olarak)
681	Ubeydullah ibn Ziyâd	135,000,000
717-720	Ömer ibn Abdülaziz	124,000,000
786	Harunürreşid	133,000,000
813-833	Me'mûn	104,000,000
833-842	Mu'tasım	114,000,000
862-866	Musta'in	84,000,000
908-932	Muktedir	49,000,000
1335	Ebu Sa'îd	18,000,000

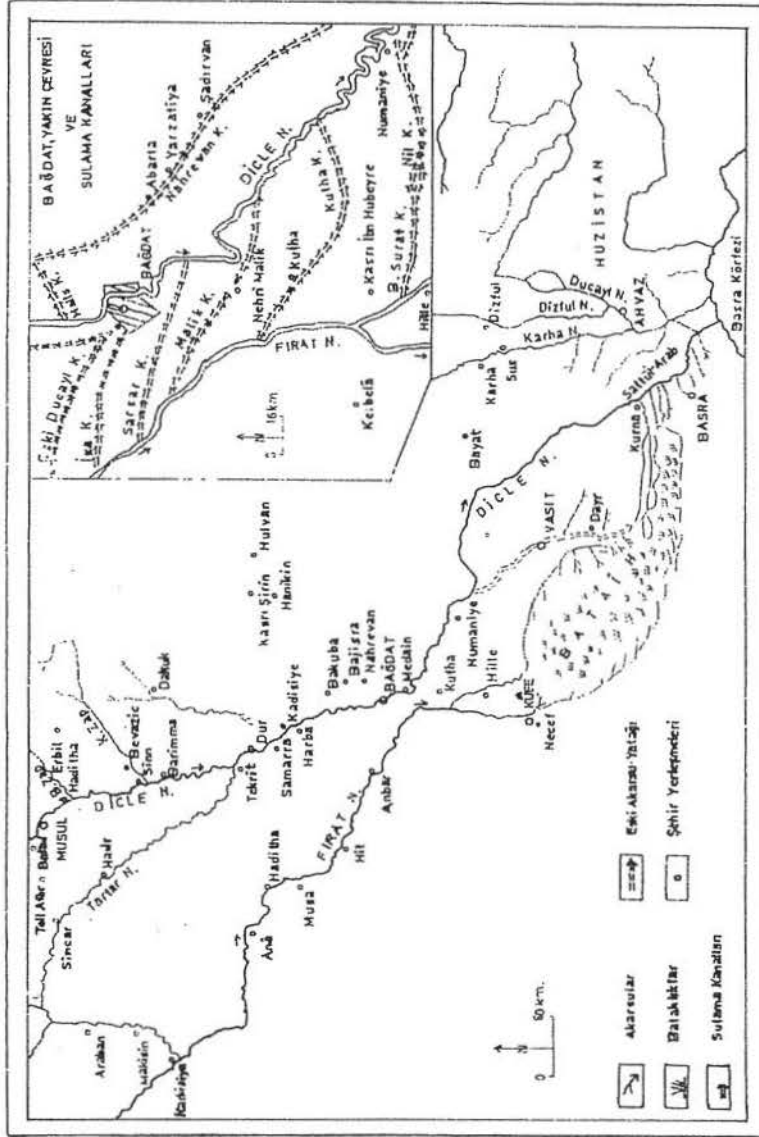
Kaynak: Feil, 202.

Tablo-IV
Mezopotamya Havzasındaki Bazı Yerlerin 1335'lerdeki Vergi Gelirleri

Şehirler	Vergi Gelirleri (Dinar)
Bağdad	800,000
Vasıt	448,000
Basra	441,000
Musul	328,000
Sincar	147,500
Dakuk	78,600
İmâdiye	68,000
Bayat	46,000
Ducayl	35,000
Erbil	22,000
Anbar	10,000

Kaynak: Nüzhet, 36, 41, 44, 46, 48, 102.

Şekil 1: X-XIII. Yüzyıllarda Aşağı Mezopotamya Havzasında Yerleşim Birimleri ve Sulama Kanalları

Kaynak: G. L. Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate*, Gothe Univ. Fränkfurt 1993, 24'ten tadilen çizilmiştir.